

Черкащина і Одещина в єдиному історико-культурному просторі

Анотація: В статті наведені основні напрямки соціально-економічних та культурних взаємозв'язків Черкащини і Одещини, насамперед, через особисті зв'язки та діяльність видатних історичних персоналій, а також взаємопроникнення у сфері народного мистецтва в XIX — на початку XX ст., що сприяло формуванню єдиного історико-культурного простору між регіонами.

Ключові слова: М. С. Воронцов, Мошни, Черкащина, А. Ждаха, Одеса.

Середнє Подніпров'я, Черкащина, та Південь України, зокрема Одещина, протягом століть мали тісні соціально-економічні та культурні зв'язки. Про це свідчать і матеріали Черкаського обласного краєзнавчого музею. Завітавши до нього, одесити отримають багато інформації з історії свого рідного краю. Ряд видатних осіб, життєвий шлях яких тісно пов'язаний з Одещиною, мають безпосереднє відношення і до Черкащини.

Ім'я Михайла Семеновича Воронцова (1782–1856), генерал-губернатора Новоросійського краю та намісника Бессарабії (1823–1844), за якого, як вважають історики, Одеса переживала свій «золотий вік», добре відоме і на Черкащині. У 1819 р. Воронцов одружився з Єлизаветою Ксаверівною Браницькою (1792–1880), отримавши землеволодіння в Черкаському повіті Київської губернії, в тому числі Мошни, як посаг після одруження. За Воронцових Мошни стали центром великого маєтку, а згодом і містечком. «...Мошни... украшені вкусом и щедростью покойного Кавказского наместника, устроившего здесь дворцы, сады и замки... Досужий посетитель Мошен считает долгом посетить прославленную усадьбу владельца. Достопримечательности ее составляют огромный парк, разбросанный по горам, для обозрения коего путешественниками, назначено владельцем несколько легких кабриолеток и лошадей приученных к езде по горам; зверинец, дворцы в оригинальном сельском вкусе построенные, картинная галерея и Свято-славова башня на оконечности горы построенная в 1841 году с 158 ступенями и в 27 сажень

высоты до стеклянного фонаря, где по ночам горит огонь, во времена редкого пребывания владельцев в имении»¹. Кримською резиденцією М. Воронцова став Алупкінський палац за проектом англійця Едуарда Блора, який проектував і будинок у Мошнах². Втім, працювати над оздобленням Алупкінського палацу Воронцов довірив артілі мошенських ліпників Романа Фортунова³. Крім того М. С. Воронцов замовив міському архітектору Одеси Георгію Івановичу Торічеллі (1800–1843)⁴ проект Преображенської церкви, яка й була збудована у 1830–1840 рр. на кошти дружини Єлизавети Ксаверівни. Стиль споруди фахівці визначають як суміш східних мотивів і тюдорівської готики. Саме у Мошнах, в маєтку М. С. Воронцова, біля гирла Вільшанки, в 1823 р. був побудований перший на Дніпрі пароплав «Бджілка»⁵. А також пароплав «Надія», який здійснював пасажирські рейси між Херсоном та Одесою і був першим пароплавом класу «ріка-море».

Тісно пов'язані з Одесою українські підприємці Яхненки та Смиренки. У ревізійному переписі населення за 1811 р. записано кріпака Степана Андрійовича Семиренка та його дітей, серед яких Федір⁶. З 1819 р. Смиренки стають кріпаками Воронцова⁷. Федір Смиренко орендував млини на Вільшанці, вів торгівлю різним збіжжям й, заробивши необхідну суму, купив собі та своїй родині вільну. Згодом Федір Степанович Смиренко одружився з донькою колишнього смілянського кріпака Михайла Яхненка Настею⁸. Михайло Яхненко мав трьох синів — Степана, Кіндрата і Терентія⁹. Брати Яхненки займалися торгівлею шкірами, збіжжям,

борошном, орендували млини в Умані й Смілі. Яхненки та Смиренки вирішили об'єднатися, назвавши спільну фірму Торговельним домом «Брати Яхненки-Смиренки». Вже в 1830-ті рр. фірма мала власні крамниці й комори по всій Україні. Тільки в Одесі було шість крамниць Торгового дому. Для керівництва комерційними операціями на постійне мешкання до Одеси переїхав Терентій Яхненко. На 1840-ві рр. капітал фірми перевищував 1 млн ас. рублів. Фірма розпочинає торгівлю цукром, полотном та іншими промисловими товарами¹⁰. 10 квітня 1832 р. Федору Степановичу Смиренку і його родині імператорським указом надається стан спадкових почесних громадян Російської імперії. Грамоти Федору Смиренку і Михайлу Яхненку вручив сам імператор Микола I під час приїзду до Києва¹¹. Цього ж року засновникам фірми, колишнім кріпакам за сприяння в розвитку Одеси було присвоєно статус купців 1-ї гільдії, а згодом в 1851 р. звання спадкових почесних громадян міста, що урівнювало їх з родовими дворянами. Смиренки і Яхненки впродовж кількох десятиліть зробили величезний внесок у розбудову і розквіт Одеси, у формування міського самоврядування та розвиток суспільного життя. Проте ця сторінка з історії Одеси часто висвітлюється не достатньо через пов'язаність обох родин із царевбивцею А. І. Желябовим. Хоча ще Олександр Михайлович Де-Рибас у своїй книзі «Старая Одесса» за 1913 р. великий розділ присвятив Семену Степановичу Яхненку, міському голові Одеси 1860–1863 рр.¹² Провідником Торгового дому «Брати Яхненки-Смиренки» в галузі цукрової промисловості був Платон Смиренко — старший син Федора Степановича. Його життя також тісно пов'язане з Одесою, бо гарну початкову освіту він отримав у пансіоні Золотова в Одесі¹³, а згодом доповнив її фаховою, за кордоном у Німеччині та Франції¹⁴. В 1850 р. він одружився з дочкою знаного в Одесі купця і громадського діяча Івана Овчиннікова красунею Тетяною. На той час Овчинніков обіймає й посаду голови Одеської міської думи¹⁵. До історії Одеси причетний і видатний помолог Лев Платонович Смиренко (1855–1920), що народився здобував початкову освіту у приватній гімназії Кнеррі, яку закінчив у 1872 р. із золотою медаллю¹⁶. В стінах Новоросійського університету він отримав ступінь кандидата природничих наук. У житті й долі Лева Платоновича Смиренка фатальну роль відіграло знайомство та спілкування з членами антиурядових гуртків, а також з Андрієм Желябовим. Завдя-

ки знайомству і родинним зв'язкам Желябова з Семеном Степановичем Яхненком Яхненки, спадкові почесні громадяни, були вилучені з російської історії. Після страти чоловіка Ольгу Семенівну та її сина змусили змінити прізвище. Сам же Семен Яхненко — тесть Желябова — не витримав наруги і невдовзі після страти зятя помер¹⁷. Не зважаючи на роки, проведені в засланні, після повернення в Україну Лев Платонович Смиренко зумів продовжити йти по обраному ним ще з юності шляху. Безперечно зараз його можна вважати засновником промислового садівництва в Україні. В 1887 р., Лев Платонович презентував родинну реліквію — сорт яблук Ренет Смиренка. В тому ж році доля повертає Лева Платоновича до Одеси, куди він приїздить на запрошення Одеського відділення Російського імператорського товариства садівництва, членом якого його обрали¹⁸. В місті зараз є вулиця Лева Смиренка. Вся родина Смиренків славилася своєю широкою меценатською діяльністю. Платон Федорович Смиренко увійшов до історії як український патріот, що дав Тарасові Шевченку гроші на видання «Кобзаря». А його брат Василь Федорович Смиренко (1835–1915) під псевдонімом таємничого Хорса надав Одеській Громаді 1890 р. 5 тис. рублів на видання в Німеччині журналу про Україну «Ruthenische Revue» та праці В. Кушніра «Ukrainische Rundschau». Упродовж сорока років Василь Федорович регулярно виділяв Старій Громаді частину своїх прибутків¹⁹. А після його смерті усе майно, що оцінювалось у десять мільйонів крб, повинно було піти на потреби української культури²⁰.

Помітне місце у світському житті Одеси другої половини XIX ст. займала сім'я Кантакузіних (Михайло Родіонович та Єлизавета Карлівна. Рід Кантакузіних-Сперанських мав великі землеволодіння і на Черкащині з центром в с. Велика Бурімка (тепер — Чорнобаївський район), де, зокрема, було створено ландшафтний парк, що вважався перлиною садово-паркової архітектури України. Палац був побудований з червоної цегли, триповерховий, з численними кімнатами та великою залою, верхня його частина була увінчана баштами різної величини²¹. Після 1918 р. парк та маєток було зруйновано²². В палаці Кантакузіних була зібрана велика колекція предметів мистецтва та українських старожитностей, частина якої увійшла до фондів Черкаського обласного краєзнавчого музею²³. Бібліотека Кантакузіних-Сперанських нараховувала близько 30000 томів²⁴. В 1828 р. великі маєтності з центром у Великій Бурімці

Полтавської губернії купив у графа Розумовського Михайло Михайлович Сперанський, згодом їх успадкувала його дочка Єлизавета Фролова-Багрєєва²⁵, донька якої Марія вийшла заміж за Родіона Миколайовича Кантакузіна²⁶. Це подружжя мало сина Михайла Родіоновича Кантакузіна (1848–1894). В 1866 р. він вступив до Новоросійського університету, щоб вивчати право²⁷. «В своей магистерской диссертации «Опыт определения понятия военной контрабанды» (Одесса, 1875) он выступил сторонником своевременности кодификации международного права и приверженцем международного суда»²⁸. В Одесі Михайло Родіонович познайомився та одружився в 1874 р. з Єлизаветою Сікард, дочкою французького інженера Шарля-Жана Сікарда, що був близьким другом Дюка Рішельє та ініціатором встановлення його пам'ятника в Одесі.

З с. Велика Бурімка Чорнобаївського району Черкаської області пов'язаний ще один одесит, а саме Дмитро Максимович Княжевич (1788–1844) — освітянський діяч, один із засновників і перший президент Одеського товариства історії та старожитностей, який помер у Великій Бурімці, куди його можливо привели наукові пошуки²⁹.

До цього часу в Одесі зберігся будинок, який належав Павлу Петровичу Лопухіну (1788–1873), побудований у 1830 р. (зараз — готель «Лондонський»). Родина Лопухіних також мала великі землеволодіння на Черкащині. 16 січня 1799 р. Павло I подарував Корсунське староство у «вічне й спадкоємне володіння» Петру Васильовичу Лопухіну (1753–1827). Поряд з цим він отримав князівське достоїнство з титулом світлості. А сталося це завдяки тому, що його дочка, Анна Петрівна (1777–1805), камер-фрейліна, сприяла батьку, користуючись великою прихильністю Павла I³⁰. Зоряним часом Корсунської садиби стало володіння нею найяснішого князя Павла Петровича Лопухіна³¹. Не є широко відомим, що Павло Петрович Лопухін (1788–1873) брав участь у декабристському русі (але належав до нерадикального крила)³². З 1835 по 1873 р. постійно жив у Корсуні. З його іменем пов'язана кардинальна перебудова Корсунського палацово-паркового ансамблю (1835–1840)³³, що надала йому модних тоді в Росії рис російського романтизму³⁴. У Корсунському палаці він зібрав унікальну бібліотеку (більше 20 тис. томів), колекцію живопису й скульптури та створив приватний історико-археологічний музей³⁵. Ще й зараз в експозиції Черкаського обласного краєзнавчого музею увагу відвідувачів привертають чучала зубра та

родини куріпок з маєтностей Лопухіних³⁶. В «Памятной книжке Киевской губернии на 1858 год» записано: «Лучшим украшением Корсуны служит дворец князя Лопухина...составляет одно из богатейших мест не только в России, но и в Европе. На эти украшения рассыпаны великие богатства, но они не были брошены без толку»³⁷.

В контексті зв'язків Півдня України з Черкащиною слід назвати і родину графів Бобринських, що мали значні земельні володіння на Черкащині (з центром у м. Сміла). Олексій Олексійович Бобринський (1800–1868) у 1835 р. очолив будівництво першої у Російській імперії залізниці — Санкт-Петербург—Царське Село. Згодом граф також сприяв будівництву залізниці Одеса-Балта, яка набула свого довершеного стану за участі сина О. О. Бобринського Володимира та племінника Олексія Павловича Бобринських, що в різний час перебували на посаді міністра шляхів сполучення. В 1876 р. розпочався рух потягів між Фастовом та Знамянкою, почала діяти вузлова станція Бобринська (зараз — ім. Т. Г. Шевченка), тобто була з'єднана лінія Київ-Одеса³⁸. Олексій Олександрович Бобринський (1852–1927) — відомий археолог, дослідник скіфських курганів Півдня України, в 1884 р. брав участь у роботі VI Археологічного з'їзду в Одесі. Беручи участь у розкопках кургану Солоха, Олексій Бобринський знайшов золотий скіфський гребінь³⁹. Особисто здійснив розкопки близько 600 курганів і поселень бронзового і скіфського часів⁴⁰.

Одеський Національний Університет носить ім'я Іллі Ілліча Мечнікова, також у місті є вулиця, названа на честь цього вченого. Ілля Ілліч Мечников (1845–1916) — видатний біолог, нагороджений Нобелівською премією (1908 р.)⁴¹. Між 1875 і 1888 рр. у весняно-літні періоди Мечников жив у с. Попівці (зараз Смілянського р-ну Черкаської обл.). З Попівки походить Ольга Миколаївна Білокопитова, дочка предводителя одеського дворянства Миколи Білокопитова, і дружина Мечнікова⁴². Італійський художник Арціоні написав її портрет, що зберігається зараз в Черкаському художньому музеї⁴³.

Одесит художник Амвросій Ждаха перший з українських графіків розпочав працю над оформленням «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. А. Ждаха (1855–1927) у період з 1896 по 1901 р. створив серію з 39 ілюстрацій до «Кобзаря» Т. Шевченка. З цією метою у вересні 1894 р. він вирушив на батьківщину поета, де написав серію акварелей поблизу с. Кирилівки. За пла-

ном художник мав виконати 75 ілюстрацій, але роботу не було завершено⁴⁴.

Серед інших А. Ждаха ілюстрував твори відомого письменника, етнографа та історика, бібліографа, засновника одеської «Просвіти» Михайла Федоровича Комарова (псевдоніми — Одесит, Уманець) (1844–1913), чий життєвий і творчий шлях пов'язаний з містами Київ, Умань (на Черкащині) та Одеса, де він жив з 1888 р. і до кінця своїх днів⁴⁵. М. Ф. Комаров часто друкував свої дослідження та замітки, що стосувалися літературної критики, бібліографії (зокрема, до творчості Т. Г. Шевченка) та етнографії, в журналі «Київська старовина»⁴⁶.

Особливо шанованим в Одесі донині лишається Костянтин Георгійович Паустовський, про що свідчить відкритий навесні 2010 р. письменнику, а також його музей, у місті є вулиця з ім'ям письменника. Причетністю до творчого шляху митця може похвалитися і Черкащина, яка займає значне місце у його творчості. З міста Черкаси родом мати письменника Марія Григорівна Височанська та дідусь по матері Григорій Мойсеєвич Височанський нотаріус за фахом, К. Г. Паустовський відвідував і Черкаси, і містечко Сміла (залізнична станція Бобринська), спогади про них можна знайти в його творах⁴⁷.

Формуванню єдиного історико-культурного простору між Черкащиною та Одещиною сприяла не лише діяльність видатних історичних персоналій, а й інші культурні взаємопроникнення. Це яскраво виявляється у народній творчості, де можна прослідкувати спільні орнаментально-сюжетні мотиви у вишивці, писанкарстві, гончарстві та ін. Проілюструвати спільність орнаментальних мотивів у народному мистецтві Черкащини та Одещини можна через писанкарство. Спільними для наших регіонів є значна кількість писанкових символів та знаків. Це — «триріг» («триголов» — Черкащина, «крутороги» — Одещина) — один з найстаріших форм зображення вогню, сонця; «багаторіг» («рожакоси часта» — Черкащина,

«козачі левади» — Одещина) — знак сонячного руху, розвитку, зростання; крім того на писанках обох регіонів часто можна побачити «ружі» (восьмикутні зірки), «грабельки» (знаки дощу, небесної вологи), «сорокаклинці», хрести (прямі та косі), листя (зокрема, дубове) та ін.⁴⁸

Серед українських етнографів все більш актуальним стає дослідження матеріальної та духовної культури не лише основного етносу, що проживає на даній території, а й тих етноконфесійних груп, які зробили внесок в історію краю. Важливою складовою населення і Півдня України, зокрема Одеси, і Черкащини в кінці XVII — на початку XX ст. були общини старообрядців. Але якщо на Черкащині ця етно-конфесійна група майже зникла, в Одесі донині є потужна старообрядницька громада. Втрачені для етнографів на Черкащині відомості про особливості побуту старообрядців є ще доступними на Півдні України, що дає можливість проводити певні паралелі та заповнювати т. зв. «білі плями». Старообрядці на території Черкащини з'явилися в 1782 р.⁴⁹, станом на 1852 р. в м. Черкаси проживало 1782 осіб старообрядного віросповідання⁵⁰. А всього по Київській губернії на 1856 р. проживало 4728 осіб старообрядного віросповідання⁵¹. До 1917 р. в Черкасах проживало більше 6000 старообрядців, було 5 старообрядних церкви та 2 монастиря. Не зважаючи на те, що зараз старообрядська община Черкас практично припинила своє існування, попередній її внесок в економічний та культурний розвиток міста, доводить необхідність подальшого дослідження старообрядців Черкас, зокрема і через проведення паралелей зі старообрядниками общинами Півдня України.

Наразі Одеса, її історія та культурна спадщина, є предметом великого зацікавлення черкащан. Маємо сподівання, що і для одеситів Черкащина залишатиметься в сфері уваги. Для поглиблення знань про наш край запрошуємо до Черкаського обласного краєзнавчого музею.

¹ Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. — Біла Церква, 2007. — С. 486–488.

² Сага о Кантакузиных-Сперанских / Под ред. М. С. Кантакузин-Сперанского; Пер. с англ. Д. Налепиной. — М., 2004. — С. 88–89.

³ Містечко ратників та майстрів (З історії села Мошни) / Упорядник М. М. Якименко. — К., 2008. — С. 46.

⁴ Гречуха С. І. Мошни. Шлях через віки. — Черкаси, 2007. — С. 39.

⁵ Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. — К., 1972. — С. 56.

⁶ Державний архів Черкаської області. — Ф. 285. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 380 зв.

⁷ Вольвач П. В. Симиренко — фундатор українського промислового садівництва. — Сімферополь, 2002. — Ч. 1. — С. 165.

⁸ Там само.

⁹ Там само. — С. 166–167.

¹⁰ Там само. — С. 168–169.

¹¹ Там само. — С. 169.

¹² Там само. — С. 170–171.

- ¹³ Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко // Киевская старина. — 1896. — № 2. — С. 251.
- ¹⁴ Вольвач П. В. Симиренко — фундатор українського промислового садівництва. — Сімферополь, 2002. — Ч. 1. — С. 177.
- ¹⁵ Там само. — С. 180–181.
- ¹⁶ Там само. — С. 196–197.
- ¹⁷ Там само. — С. 205.
- ¹⁸ Вольвач П. В. Симиренко — фундатор українського промислового садівництва. — Сімферополь, 2003. — Ч. 2. — С. 38–39.
- ¹⁹ Борщ М. І. Вшанування і увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка на Черкащині, в Україні та в світі // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Четвертої науково-практичної конференції / Відп. ред. В. М. Мельниченко. — Черкаси, 2010. — С. 268.
- ²⁰ Шевченко О. Родина Симиренків і розвиток цукрової промисловості України // Родовід. — 1995. — № 10. — С. 38.
- ²¹ Брудзь Л. Г., Брудзь О. Д. Велика Бурімка: короткий історико-краєзнавчий нарис. — К., 2003. — С. 15–16.
- ²² Гонца Ф. А. Садово-паркова та ландшафтна архітектура Черкаської області кінця XVII–XX ст. // Збірка статей. — Черкаси, 2008. — С. 15–16.
- ²³ Фонди Черкаського обласного краєзнавчого музею.
- ²⁴ Сага о Кантакузиных-Сперанских / Под ред. М. С. Кантакузин-Сперанского; Пер. с англ. Д. Налепиной. — М., 2004. — С. 128.
- ²⁵ Там само. — С. 21.
- ²⁶ Там само. — С. 25.
- ²⁷ Там само. — С. 26.
- ²⁸ Энциклопедический словарь / Издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — СПб., 1895. — Т. XIV. — С. 312.
- ²⁹ Приліпко М. В. Чорнобаївщина. Велична історія рідного краю (Від найдавніших часів до сьогодення). — Черкаси, 2008. — С. 163–164.
- ³⁰ Энциклопедический словарь / Издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — СПб., 1895. — Т. XVIII. — С. 10.
- ³¹ Полякова Т. Палацово-парковий ансамбль// Корсунський часопис. — 2005. — № 14. — с. 42–43.
- ³² Малий енциклопедичний словник Корсунщини: В двох томах / Під ред. П. Я. Степенькіної. — Корсунь-Шевченківський, 2004. — Т. 2. — С. 18–19.
- ³³ Гонца Ф. А. Садово-паркова та ландшафтна архітектура Черкаської області кінця XVII — XX ст.// Збірка статей. — Черкаси, 2008. — С. 27.
- ³⁴ Полякова Т. Палацово-парковий ансамбль// Корсунський часопис. — 2005. — № 14. — с. 43.
- ³⁵ Малий енциклопедичний словник Корсунщини: В двох томах / Під ред. П. Я. Степенькіної. — Корсунь-Шевченківський, 2004. — Т. 2. — С. 18–19.
- ³⁶ Фонди Черкаського обласного краєзнавчого музею.
- ³⁷ Памятная книжка Киевской губернии на 1858 год / Сост. Н. Чернышев. — К., 1858. — С. 70–71.
- ³⁸ Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. — К., 1972. — С. 148–158.
- ³⁹ Бобринський Олександр Олександрович: дотик до невідомого / Уклад.: О. Медалієва, К. Горшкова. — Олександрія, 2007. — С. 6–7.
- ⁴⁰ Попик В. І. Бобринський О. О.// Українська біографістика: Зб. наук. праць. — К., 1999. — Вип. 2. — С. 81.
- ⁴¹ Шаров І. Ф. Вчені України: 100 видатних імен. — К., 2006. — С. 246–247; Провідники духовності в Україні: Довідник / За ред. І. Ф. Кураса. — К., 2003. — С. 491.
- ⁴² Клименко Н. «Вона захоплювалась природничими науками і мистецтвом...» (Про Ольгу Білокопитову)// Золоте поле: Біографічні нариси із серії «Жінки Черкащини»/ Підготовлено і укладено В. Чудновець. — Черкаси, 1999. — С. 46–47.
- ⁴³ Там само. — С. 48–49; Фонди Черкаського обласного художнього музею.
- ⁴⁴ Провідники духовності в Україні: Довідник / За ред. І. Ф. Кураса. — К., 2003. — С. 652–653.
- ⁴⁵ Энциклопедический словарь / Издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — СПб., 1895. — Т. XV. — С. 816.
- ⁴⁶ Библиографический указатель «Киевской старины» (1882–1891 гг.). — Киев, 1893. — С. 95; Систематический указатель журнала «Киевская старина» (1882–1906 гг.). — Полтава, 1911. — С. 209; Славетний друкар Одеси: Каталог українських видань одеського видавця Є. І. Фесенка. — Одеса, 2005. — С. 17.
- ⁴⁷ Паустовский К. Г. Повесть о жизни. — В 2-х тт. — М., 1993. — Т. 1. — С. 19, 23–27, 35, 152, 499–500.
- ⁴⁸ Манько В. Українська писанка. — Львів, 2005. — Табл. 34, 38.
- ⁴⁹ Таранец С. В. Старообрядчество Киева и Киевской губернии. — К., 2004. — С. 229.
- ⁵⁰ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. — СПб., 1852. — Ч. 1. — С. 464.
- ⁵¹ Памятная книжка Киевской губернии на 1858 год / Сост. Н. Чернышевым. — К., 1858. — С. 236.

Thank you for evaluating AnyBizSoft PDF Splitter.

A watermark is added at the end of each output PDF file.

To remove the watermark, you need to purchase the software from

<http://www.anypdftools.com/buy/buy-pdf-splitter.html>